

Мовазнаўства

М. А. ПАЎЛЕНКА

АСАБОВЫЯ НАЗОЎНІКІ З СУФІКСАМІ *-ш-а*, *-ч-а* У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Адносна паходжання суфікса *-ш-а* існуе два пункты гледжання. Адны вучоныя (Паўскі, Міклошыч, Сабалеўскі, Вондрак і інш.)¹ лічаць яго рускім па паходжанню, этымалагічна звязаным з праславянскім * *ch-io*². Другія (Багуслаўскі, Шанскі, Азарх)³ адносяць яго да запазычаных суфіксаў.

Назоўнікі на *-ш-а* са значэннем асобы жаночага полу, мяркуючы па нашых матэрыялах, узнікаюць у беларускай мове XVIII стагоддзя⁴. Яны адзінкавыя ў гэты перыяд: канцлеръ⁵ — *канцлерша* 'жонка канцлера' (ИЮМ, XVII, 273)⁶. Колькасць фемінінных намінацый на *-ш-а* ўзрастае ў беларускай мове XIX — пачатку XX стагоддзяў. Тут працягвае функцыяніраваць словаўтваральная мадэль папярэдняга перыяду гісторыі беларускай мовы «невыворная аснова маскулінатыва + *-ш-а*»: енераль — *енералша* (Сл. Н., 151), ікономъ — *икономиша* 'жонка эканом' (Сл. Н., 735). Уключаюцца ў працэс словаўтварэння фемінінатываў на *-ш-а* і наступныя новыя мадэлі: 1) «Выворная аснова маскулінатыва з суфіксам *-еръ* + *-ш-а*»: *командеръ* — *командерша* І. Жонка начальніка ваеннай каманды, 2. Жанчына, якая любіць камандаваць' (Сл. Н., 736); 2) Аснова аддзяяслоўнага ўтварэння сикъ⁷ + *-ш-а*: *сикша* 'слова зняважлівае. Запальчывая жанчына' (Сл. Н., 579).

Прыкметна актывізаваўся суфікс *-ш-а* ў беларускай мове паслякастрычніцкага часу. Акрамя асобных слоў (*егеральша* (*генеральша*), *командерша*), якія перайшлі з беларускай мовы XIX — пачатку XX стагоддзяў, у мове паслякастрычніцкага перыяду ўзнікае многа новых слоў на *-ш-а*. У сучаснай беларускай мове за суфіксам *-ш-а* замацоўваюцца дзве асноўныя функцыі. Ён ужываецца для ўтварэння а) назоўнікаў са значэннем жонкі таго, хто названы ўтвараючым словам (*афіцэрша*, *губернатарша*, *капітанша*, *яфрэйтарша*, *рэжысёрша*), б) намінацый, якія называюць асобу жаночага полу па яе занятках, прафесіі: *агітатарша* (Пальч., 8), *аратарша* (Кузьм., 23), *арганізатарша* (Рс, 1932, № 21), *бібліятэкарша* (Рс, 1970, № 3), *білецёрша* (Мікуліч, 110), *бухгалтарша* (Рс, 1967, № 4), *камісарша* (Рс, 1967, № 3), *камендантша* інтэрната (Рс, 1966, № 12), *кастэляніша* (Рс, 1951, № 9), *манікюрша* (Брыль, Пт., 265), *манцёрша* (Стэцкі Столбцоўск. Мінскай), *парыкмахерша* (там жа), *пісарша* (Навум. Вечер, 223), *правізатарша* (Гартны, II, 265), *рэвізорша* (Гародзкі Валожынск. Мінскай), *рэдактарша* (Рс, 1934, № 18), *трэнерша* (Хатынічы Ганцавіцк. Брэсцкай), *экспедытарша* (Рс, 1971, № 11) і г. д. Пры гэтым другая функцыя суфікса *-ш-а* набывае ўсё большую значнасць. Такая з'ява была абумоўлена, у першую чаргу, развіццём грамадска-палітычнай і працоўнай дзейнасці жанчыны пасля Кастрычніка⁸.

Прыцягвае ўвагу і тое, што ўказаныя функцыі суфікса *-ш-а* часта выконваюцца ім у сучаснай беларускай мове сінкрэтычна: *апцэкарша* '1. Жанчына-аптэкар, 2. Жонка аптэкара' (Турэц Карэліцк. Гродзенскай), *аграномша* '1. Жанчына-аграном, 2. Жонка агранома' (Туча Клецк. Мінскай), *інжынерша* '1. Жанчына-інжынер, 2. Жонка інжынера' (Трычын Пухавіцк. Мінскай) і г. д. Гэта ўласцівая звычайна народна-гутарковай мове. У пісьмовай жа мове аддаецца перавага формам са значэннем заняткаў, спецыяльнасці жанчыны. У народна-дыялектнай мове праяўляецца яшчэ адна функцыя суфікса *-ш-а* — утвараць намінацыі, якія называюць асобу па яе знешніх (фізічных) прыметах, унутраных якасцях: *кльпша* 'кульгавы, -ая' (НС, 90), *цёпша* 'марудлівы, -ая' (ВКС, 336), *клемша* 'той, тая, што крывіць ногі' (С., 76). Яны звычайна ўспрымаюцца як назоўнікі агульнага роду.

Тыя намінацыі на *-ш-а* са значэннем асобы жаночага полу, якія ўпершыню зафіксаваны ў мове паслякастрычніцкага часу, утвараюцца як па мадэлях папярэдніх гістарычных перыядаў развіцця мовы, так і па мадэлях, функцыяніраванне якіх раней не адзначалася. Да намінацый першай разнавіднасці адносяцца словы тыпу: *баронша, атаманша, афіцэрша, аграномша, ігуменша* 'тоўстая, непаваротлівая жанчына' (БМ-4, 186), *капітанша, кастэляніша, брыгадзірша*⁹, *касірша, цёпша* і інш. Але большасць намінацый на *-ш-а* ў мове паслякастрычніцкага перыяду ўтвараецца па новых мадэлях, сярод якіх найбольш характэрнымі з'яўляюцца: 1) «Вытворная аснова маскулінатыва на *-ар(-тар)* + *-ш-а*»: *апцэкарша, агітатарша, арганізатарша, бібліятэкарша, дырэктарша, карэктарша, пісарша, правізарша, інструктарша*. Да гэтай жа групы назваў далучаюцца словы, утвораныя ад маскулінатываў з субморфам *-ар* у сваім складзе: *бухгалтарша, віцінарша, доктарша, камісарша, кандуктарша, сакратарша*; 2) «Вытворная аснова маскулінатыва на *-ер, -ор(-ёр)* + *-ш-а*»: *трэнерша, білецёрша, бракёрша, кантралёрша, манцёрша, рэвізорша, рэжысёрша*; 3) «Вытворная аснова маскулінатыва на *-цель* + *-ш-а*»: *учыцельша* (Жэлудова Лёзненск. Віцебскай), *прадседацельша* (Бел. рс, 1926, № 10)¹⁰; 4) «Вытворная аснова маскулінатыва на *-ант* + *-ш-а*»: *камендантша, музыкантша*; 5) «Невытворная аснова неасабовага назоўніка + *-ш-а*»: *магазінша* 'прадаўшчыца' (НС, 114), *манікюрша, прэм'ерша* (Рс, 1974, № 4), *улякша* 'шаптуха, якая лечыць ад «уляку» (спалоху) (БДС, 182); 6) «Аснова маскулінатыва, які з'яўляецца абрэвіятурай + *-ш-а*»: *парторгша* (Цечы Клецк. Мінскай); 7) «Вытворная аснова маскулінатыва на *-альён* + *-ш-а*»: *паштальёнша*; 8) «Інфінітыўная аснова на *-і-ць* (з усячэннем *-і-*) + *-ш-а*»: клёмі-ць 'крывіць ногі' — *клёмша*.

Звяртае на сябе ўвагу факт дыстрыбутыўнага абмежавання суфікса *-ш-а* ў спалучэнні з утвараючымі асновамі. Ён далучаецца толькі да асноў на канечны зычны *б, г, к, л, л', м, н, п, р, т*. Амаль тое ж назіраецца і ў сучаснай рускай мове¹¹.

Большасць фемінінатываў на *-ш-а*, якія ўжываюцца ў сучаснай беларускай мове, маюць паралельныя ўтварэнні на *-к-а, -іх-а (-ых-а), -ч-а*: *аптэкарша* — *аптэкарка, аптэкарча*; *аграномша* — *аграномка, аграномча, аграноміха*; *інжынерша* — *інжынерка, інжынерыца, інжынерча*; *бібліятэкарша* — *бібліятэкарка, бібліятэкарыха, бібліятэкарча*; *білецёрша* — *білецёрка, білецёрча*; *брыгадзірша* — *брыгадзірка, брыгадзірыха, брыгадзірча*; *доктарша* — *доктарка, дактарыха*; *паштальёнша* — *паштальёнка, паштальёніха* і г. д. Пры гэтым паралелі на *-к-а, -іх-а (-ых-а)* ўжываюцца як у пісьмова-літаратурнай, так і ў народна-дыялектнай мове, тады як утварэнні на *-ч-а* адзначаны толькі ў асобных рэгіёнах народна-дыялектнай мовы. Паралелям на *-к-а, -іх-а (-ых-а), -ч-а* ўласцівыя тыя ж значэнні, што і ўтварэнням на *-ш-а*.

Што датычыцца паходжання суфікса *-ч-а*, то яно дакладна не вызначана. Выказваюцца меркаванні, што ён узнік яшчэ ў старажытна-рускай мове. А. І. Талкачоў лічыць, напрыклад, праўдападобным разглядаць гэты суфікс «як марфалагічны варыянт суфікса *-чы*, што ўзнік

па аналогіі з іншымі суфіксальнымі парамі, у якіх чаргуюцца варыянты з канечным -а і -ь (> нуль гука): -ша// -шь, -ха// -хъ, -уха// -ухъ, -уша// -ушь¹². Дапушчальна таксама лічыць суфікс -ч-а вынікам фанетычнай трансфармацыі суфікса -ш-а.

У ролі фемінінатываўтаральніка суфікс -ч-а зафіксаван у беларускай мове з XIX стагоддзя. У сучаснай беларускай мове ён актыўны ў сферы народна-дыялектнага словаўтварэння (асабліва Зэльвенскі, Слоніўскі, Пружанскі рэгіёны). Функцыі суфікса -ч-а падобныя функцыям суфікса -ш-а. Ён утварае фемінінатывы, якія абазначаюць: а) жонак тых, хто назван утвараючым словам (*маёрча, бляхарча*), б) жанчын па іх занятках, прафесіі (*аптэкарча, аграномча, бібліятэкарча, кулінарча* і г. д.). Падабенства фемініннага суфікса -ч-а да суфікса -ш-а выяўляюцца і ў яго словаўтваральных адносінах з утвараючымі асновамі. Фемінінатывы на -ч-а ўтвараюцца па наступных асноўных мадэлях: 1) «Невытворная аснова маскулінатыва + -ч-а»: *аграномча* 'жанчына-аграном' (Сцяш., 17), *інжынерча* 'Жанчына-інжынер' (Тушэвічы Слоніўск. Гродзенскай, *маёрча* 'жонка маёра, (ДСЗ, 93); 2) «Вытворная аснова маскулінатыва з суфіксам -ар + -ч-а»: *аптэкарча* (С., 190), *бібліятэкарча* (ДСЗ, 23), *бляхарча* (С., 176), *пісарча* (НЛС, 255), *чытарча* 'чытачка' (С., 190).

Актыўнасць суфікса -ч-а ў народна-дыялектнай мове падтрымліваецца ў значнай ступені прадуктыўным утварэннем антрапанімічных жаночых назваў ад адпаведных маскулінатываў: *Беладзед — Беладзедча*, *Віктар — Віктарча*, *Дабрыян — Дабрыянча*, *Карней — Карнейча*, *Мурын — Мурынча*, *Сідар — Сідарча*, *Тодар — Тодарча* і г. д. (Зэльвенскі, Слоніўскі рэгіёны), *Гнатуля — Гнатульча*, *Болах — Болахча*, *Гілер — Гілерча*, *Серафім — Серафімча*, *Міхалан — Міхаланча* і г. д. (Пружанскі, Баранавіцкі, Брэскі рэгіёны).

¹ Павский Г. Филологические наблюдения над составом русского языка. Рассуждение 2-е.— Спб., 1850, с. 125; Miklosich F. Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen.— Wien, 1875, Bd. 2, S. 341. Соболевский А. И. Из области словообразования.— РФВ, 1911, т. 66, с. 336—337; Vondrak W. Vergleichende slavische Grammatik.— Göttingen, 1924, Bd. 1, S. 474.

² Belić A. Zur Entwicklungsgeschichte der slavischen Deminutiv und Ampifikativ-suffixe.— Archiv für slavische Philologie. 1901, Bd. 23, S. 186.

³ Bogusławski A. Uwagi o sufiksie -ś- w języku rosyjskim.— Kwartalnik Instytutu polsko-radzieckiego, 1954, № 2 (7), s. 60—66; Шанский Н. М. Из русского словообразования (о словообразовательных связях и происхождении суффикса -ш-а).— РЯНШ, 1959, № 4, с. 66—67; Азарх О. С. Словообразование и формобразование существительных в истории русского языка.— М., 1984, с. 123.

⁴ З канца XVII — пачатку XVIII стагоддзяў паяўляюцца назоўнікі гэтага тыпу і ў рускай мове. Гл.: Аверьянова А. П. Личные существительные женского рода с суффиксом -ш-а.— НДВШ. Филологические науки, 1960, № 1, с. 130; Азарх Ю. С. Указанная работа, с. 123.

⁵ канцлёр — 'кіраўнік дзяржаўнай канцыляры'. (Булыка А. М. Даўнія запачынанні беларускай мовы.— Мінск, 1972, с. 130).

⁶ У прыкладах захоўваецца арфаграфія крыніц фактычнага матэрыялу.

⁷ Сікь — ад сікаць 'выпускаць мачу'.

⁸ Аверьянова А. П. Указанная работа, с. 132; Потиха З. А. Современное русское словообразование.— М., 1970, с. 201.

⁹ У мове XIX стагоддзя суфікс -ір выступаў таксама ў варыянце -ер (*командзёр — командзержа*). Параўнайце, напрыклад, у сучасных беларускіх гаворках *брыгадзёр — брыгадзержа* (Костровешы Слоніўск. Гродзенскай) побач з *брыгадзір — брыгадзіржа* (Перавознікі Островецк. Гродзенскай).

¹⁰ У апошнім выпадку -цель ва ўтвараючай аснове з'яўляецца субморфам.

¹¹ Аверьянова А. П. Указанная работа, с. 136.

¹² Толкачев А. И. К истории словообразования форм со значением субъективной оценки (квалитативов) личных собственных имен греческого происхождения в древнерусском языке XI—XV в. (Этимология. 1975).— М., 1977, с. 101—113.

Скарачэнні

БДС — Шаталава Л. Ф. Беларускія дыялектныя слова.— Мінск, 1975.

Бел. рс — Беларуская работніца і сялянка (Камплект часопісаў за 1924—1931 гг.).

БМ-4 — Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны.— У кн.: Беларуская мова і мовазнаўства.— Мінск, 1976, вып. IV.

Брыль, Пт.— Брыль Янка. Птушкі і гнёзды.— Мінск, 1964.

ВКС — Каспяровіч М. І. Віцебскі краёвы слоўнік.— Віцебск, 1927.
 Гартны ІІ — Гартны Цішка. Сокі цаліны.— Мінск, 1965, т. ІІ.
 ЛСЗ — Сцяцко П. У. Дыялектны слоўнік (3 гаворак Зэльвеншчыны) — Мінск, 1970.
 ИЮМ — Историко-юридические материалы, извлеченные из архивных книг губерний Витебской и Могилевской,— Витебск, 1888, вып. XVII.
 Кузьм.— Кузьмянкоў Ул. Дзядзька Міхей і мы.— Маладосць, 1972, № 5.
 Мікуліч — Мікуліч Барыс. Выбранае.— Мінск, 1975.
 Наум. Вецер — Навуменка Іван. Вецер у соснах.— Мінск, 1967.
 НЛС — Сцяцко П. У. Народная лексіка і словаўтварэнне.— Мінск, 1972.
 НС — 3 народнага слоўніка. Пад рэд. А. А. Крывіцкага і Ю. Ф. Мацкевіч.— Мінск, 1975.
 Пальч.— Пальчэўскі А. Л. Наста.— Беларуская работніца і сялянка, 1928.
 Рс — Работніца і сялянка (Камплект часопісаў за 1946—1978 гг.).
 С.— Сцяцко П. У. Беларускаяе народнае словаўтварэнне.— Мінск, 1977.
 Сл. Н.— Словарь белорусского наречия, составленный И. И. Носовичем.— Спб., 1870.

М. Р. ПРЫГОДЗІЧ

ДА ГІСТОРЫІ СКЛАДАНЫХ ПРЫСЛОУЯЎ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Складаныя прыслоўі як асобны разрад вытворных у беларускай мове не былі аб'ектам спецыяльнага даследавання. Некаторыя меркаванні аб аснове і словаскладанні ў сістэме прыслоўяў прыводзяцца ў працах агульнага характару¹. Дастаткова поўна тут яны, аднак, не характарызуюцца з-за абмежаванасці выкарыстанага фактычнага матэрыялу, «скорагаворнасці» ў яго разглядзе. Наогул, склалася ўяўленне, што складаныя прыслоўі — колькасна малалікая група слоў у беларускай мове.

Генетычна складаныя прыслоўі — з'ява старажытная. Ужо ў ранніх славянскіх пісьмовых помніках сустракаюцца кампазіты тыпу **очивисть (очевидно), стрьмоглавь (параўн. белар. стрымгалоў), благоврѣменно, многоразлично, самохотнѣ, единомѣдрно** і да т. п.² Слова такога тыпу, што яшчэ ў дапісьмовую эпоху перайшлі з праславянскай у старажытнарускую мову, з'явіліся ўзорам для стварэння новых лексічных адзінак. Пераважная большасць складаных прыслоўяў, выяўленых у помніках старабеларускай пісьменнасці, — гэта агульнаўсходнеславянская спадчына. Ужываліся гэтыя прыслоўі ў помніках самых розных жанраў. Параўн: ... **цѣломдрно и праведно блговѣрно поживемъ въ нынѣшнемъ вѣце** (Будны, 151—151 б); **каждому члвкови добре и богобойне жити пристойтъ** (Еванг. Каліст., I, 11 б.); **панъ Кубліцкий ... подданныхъ жалующого по велекротъ розгоняючи, ... одного ... немилосерно обухами збилъ** (АВК, XV, 103); **вси цари ... съехалися в купу абы билися со исусомъ, и съ людьми израилевыми, единомыслено и единомушно** (Скарына, ІН, 19); **О что всесмирено упросивши, скланяемъ до стопъ главы наши и зостаемъ назавше жичливыми** (ГЮМ, XIII, 442).

У сучаснай беларускай літаратурнай мове складаныя прыслоўі паводле паходжання можна падзяліць на некалькі груп. Першую з іх, колькасна значную, утвараюць словы, якія не маюць істотных адрозненняў і сустракаюцца ва ўсіх усходнеславянскіх мовах: *аднабока, аднагалосна, аднадушна, велікадушна, воляй-няволяй, высакамерна, галаслоўна, дабравольна, дайгавечна, дайным-дайно, дзесяцікратна, дружалюбна, жыватворна, карысталубна, малаважна, малапрайдападобна, маладушна, малалюдна, міралюбіва, мнагакратна, молада-зелена, недружалюбна, немнагалюдна, нераўнамерна, пайнакроўна, праўдападобна, прастадушна, рабалепа, раўнадушна, самавольна, самалюбіва, сваявольна, старамодна, усенародна* і інш.

Пераважная большасць гэтых слоў перайшла ва ўсходнеславянскія мовы са старажытнарускай мовы. Аднак у сучаснай беларускай літаратурнай мове некаторыя з іх, на нашу думку, з'явіліся пазней, яны былі запазычаны ўжо ў савецкі час з рускай мовы. Запазычанне асобных слоў і зваротаў з рускай мовы, як і ажыўленне пад яе ўздзеяннем забытых, устарэлых слоў для беларускай мовы, якая мела перапынак у пісьмовым выкарыстанні, — з'ява заканамерная. Ва ўмовах функцыяніра-